

Piotr Cichoracki

University of Wrocław (Poland)

e-mail: piotr.cichoracki@uwr.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2523-2679>

Białorusini w II Rzeczypospolitej wobec europejskiego kryzysu politycznego 1938 roku*

Byelorussians in the Second Republic in the Face of the European Political Crisis of 1938

Беларусы ў II Рэчы Паспалітай перад абліччам еўрапейскага палітычнага крызісу 1938 гаду

Abstract

The European political crisis, which reached its climax in the autumn of 1938, heavily involved the Polish state. The most important form of the crisis was the ultimatum territorial demands on Czechoslovakia, which led to a sharp deterioration in Polish-Soviet relations. The citizens of the Second Republic reacted to the situation in different ways. A group of Belarusians stood out among others. The text contains a catalogue of attitudes registered within this national group. It identifies their determinants, as well as proposes interpretations of the consequences associated with the position voiced by the Belarusians of Poland. The observation covers national circles (originating from the Belarusian Christian Democracy), communist organisations (KPZB), as well as communities that operated outside the influence of political structures. The analysis of the sources leads to the conclusion that among a large part of the Belarusian population, sentiments reluctant or hostile to the Polish state prevailed. They treated the political crisis of 1938 as a possible danger and radical changes in their own situation. For many of them, this meant waiting for a Polish-Soviet armed conflict that would lead to the separation of the north-eastern provinces of the Second Republic.

Keywords: Belarusians in the Second Polish Republic, crisis of 1938, Polish-Soviet relations

---

* Publikowany dokument pozyskano i przygotowano do druku w ramach projektu naukowego „Kampania Polska 1939 roku – synteza”, prowadzonym w Akademii Sztuki Wojennej jako zadanie zlecone przez Ministerstwo Edukacji i Nauki na podstawie umowy nr MEiN/2021/DPI/319.

Abstrakt

Europejski kryzys polityczny, który w jesienią 1938 r. osiągnął swoje apogeum, mocno zaangażował państwo polskie. Na skutek ultimatywnych żądań terytorialnych wobec Czechosłowacji doszło do gwałtownego zaostrzenia relacji polsko-sowieckich, na co obywatele II RP reagowali w sposób zróżnicowany. W tym kontekście wyróżniającą się grupą byli Białorusini. Autor artykułu opisuje nastroje w obrębie tej grupy narodowej, określa losy jednostek ze szczególnym naciskiem na konsekwencje które ponieśli za swoje poglądy Białorusini. Badaniu zostały poddane środowiska narodowe (wywodzące się z Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji), organizacje komunistyczne (KPZB), a także ludność funkcjonującą poza strukturami politycznymi. Analiza źródeł doprowadziła do wniosku, że wśród dużej części Białorusinów dominowały nastroje niechętne lub wrogie państwu polskiemu. Traktowała ona kryzys polityczny 1938 r. jako zapowiedź radykalnej zmiany swojego położenia. Dla wielu z nich oznaczało to wyczekiwanie na polsko-sowiecki konflikt zbrojny, który doprowadzi do oderwania północno-wschodnich województw II RP.

Słowa kluczowe: Białorusini w II Rzeczypospolitej, kryzys 1938 r., stosunki polsko-sowieckie

Анотацыя

Еўрапейскі палітычны крызіс, які дасягнуў свайго піка восенню 1938 года, глыбока закрануў польскую дзяржаву. Важнейшай праявай крызісу былі ўльтыматыўныя тэрытарыяльныя патрабаванні да Чэхаславакіі, што прывяло да рэзкага пагаршэння польска-савецкіх адносін. Грамадзяне II Рэчы Паспалітай рэагавалі на сітуацыю парознаму. Сярод іншых вылучалася група беларусаў. Тэкст узнаўляе каталог настрояў, зафіксаваных у гэтай нацыянальнай групе, вызначае умовы іх узнікнення, а таксама прапаноўвае тлумачэнні наступстваў, звязаных з пазіцыяй, агучанай беларусамі Польшчы. У артыкуле разглядаюцца нацыяналістычныя асяродкі (выхадцы з Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі), камуністычныя арганізацыі (КПЗБ), а таксама суполкі, якія дзейнічалі па-за ўплывам палітычных структур. Праведзены аналіз крыніц дазваляе зрабіць выснову, што сярод значнай часткі беларусаў панавалі непрыхільныя ці варожыя настроі ў стаўленні да польскай дзяржавы. Беларусы разглядалі палітычны крызіс 1938 г. як магчымую небяспеку і радыкальныя змены ўласнага становішча. Для многіх з іх гэта азначала чаканне польска-савецкага ўзброенага канфлікту, які прывядзе да аддзялення паўночна-ўсходніх ваяводстваў II Рэчы Паспалітай.

Ключавыя словы: беларусы ў II Рэчы Паспалітай, крызіс 1938 г., польска-савецкія адносіны

Kryzys międzynarodowy, jaki w 1938 r. zaistniał w Europie na tle niemieckich roszczeń politycznych i terytorialnych w stosunku do Czechosłowacji, miał kluczowe znaczenie dla II Rzeczypospolitej. Władze polskie zaangażowały się weń czynnie, biorąc także pod uwagę możliwość zbrojnego wymuszenia na Pradze własnych postulatów. Jakkolwiek obiektem tejże presji siłowej ze strony

Warszawy była tylko Praga, sięgnięcie po tenże argument stawiało państwo polskie przed możliwością zaistnienia innych zagrożeń. Jako na najważniejszy scenariusz tego typu należy wskazać na ewentualność wybuchu wojny polsko-sowieckiej. Taki splot okoliczności, mogący skutkować konfliktem zbrojnym, w którym jedną ze stron byłyby II RP, stawiał na porządku dziennym kwestię ustosunkowania się do państwa polskiego jego obywateli. Dotyczyło to rzecz jasna również przedstawicieli tych grup, jakie zaliczano do kategorii mniejszości narodowych, a które stanowiły około 1/3 wszystkich mieszkańców Polski.

Celem niniejszego opracowania jest oświetlenie postaw Białorusinów – obywateli II Rzeczypospolitej wobec sytuacji, której osią był konflikt, jaki zogniskował się wokół Czechosłowacji w 1938 r. Wzięto tu pod uwagę zarówno reakcje wąskich kręgów skupiających działaczy politycznych, jak i zachowania osób i społeczności znajdujących się formalnie poza sferą białoruskich instytucji społecznych. Obserwacją objęto teren trzech województw północno-wschodnich, a także wschodnie powiaty województwa białostockiego. Kwestią, którą należało rozstrzygnąć, było określenie statusu ludności Polesia, zamieszkanego także przez społeczności o niesprecyzowanej świadomości narodowej oraz – w południowej części niektórych powiatów, przez Ukraińców (CAW, SRI DOK IX, 114 [8])¹. W tej sytuacji wyłączono z analizy jedynie te wzmianki źródłowe, które w sposób jednoznaczny wskazują na postawy przedstawicieli ukraińskiej grupy narodowej.

Cezura, jaka została wyznaczona na potrzeby niniejszego tekstu, jest warunkowana dwoma, wzajemnie korelującymi ze sobą czynnikami: dynamiką kryzysu czechosłowackiego, w tym zwłaszcza eskalacją napięcia pomiędzy Pragą i Warszawą, oraz stanem relacji polsko-sowieckich. Zwłaszcza pierwsza kwestia była szeroko komentowana w ówczesnych mediach działających na terytorium Polski. Zaostrzenie relacji z Moskwą podobnego oddźwięku tutaj nie znalazło, w wypadku społeczności białoruskiej było to jednak równoważone intensywną absorpcją komunikatów sowieckich, przekazywanych przede wszystkim za pośrednictwem radia. Uwzględniając powyższe czynniki zdecydowano, że analizie poddany zostanie okres, który orientacyjnie można określić jako wiosna 1938 – zima 1938/1939. Jego początek wyznacza intensyfikacja żądań dotyczących praw polskiej mniejszości w Czechosłowacji, która przyjęła nie tylko formę werbalną, ale także instytucjonalną pod postacią powołania w marcu 1938 r. Związku Polaków w Czechosłowacji (Przeperski, 2016, s. 281). Za umowny moment zamykający interesujący nas okres uznano pierwsze symptomy odprężenia w stosunkach polsko-sowieckich.

W efekcie główna część materiału źródłowego będącego podstawą proponowanego czytelnikom tekstu datowana jest na okres kwiecień–grudzień 1938 r. Jego zrąb stanowią dwie kategorie: archiwalia polskiej proweniencji administracyjnej

¹ Efektywne wpływy ukraińskie były wówczas dostrzegane przez władze cywilne i wojskowe w południowej części powiatu brzeskiego i kobryńskiego.

i wojskowej oraz legalna prasa białoruska ukazująca się na obszarze II Rzeczypospolitej. W pierwszym wypadku są to przede wszystkim dokumenty wytworzone przez wojewódzką administrację zespoloną i podległą jej Policję Państwową oraz materiały związane z działalnością Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX. Starano się dotrzeć do maksymalnej liczby tytułów prasy białoruskiej, przy czym w wyzyskanym zestawie periodyków najważniejszą rolę odgrywają te związane z białoruską chadecją, bądź reprezentujące środowiska z niej się wywodzące (grupa „Bielaruskiego Frontu”).

Można wymienić kilka czynników, które ze względu na skalę możliwości docierania do Białorusinów, mogły wpływać na ich postawy. Wskazać należy tu przede wszystkim na oddziaływanie polskiego przekazu medialno-propagandowego obecnego dzięki szeroko rozumianemu systemowi instytucji państwowych (szkoła, wojsko, organizacje społeczne, administracja), oraz wpływ komunikatu sowieckiego, transferowanego czy to za pomocą środowisk komunistycznych, czy to dzięki działalności rozgłośni radiowych odbieranych zza wschodniej granicy. Otwarta pozostaje odpowiedź na pytanie o zasięg przekazu białoruskich środowisk narodowych. Infrastrukturalnie były nieporównywalnie słabsze aniżeli kanały polskie i sowieckie, a dodatkowo znajdowały się pod mocną presją administracji państwowej. Niemniej należy założyć, że niktóż wyrażona np. ilością tytułów prasowych oraz ich nakładem nie oznaczała, że grupa jej odbiorców była adekwatnie znikoma. Działo się tak tym bardziej że propaganda czytelnictwa legalnej prasy białoruskiej była wciąż prowadzona, m.in. za sprawą białoruskiego kleru katolickiego (CAW, SRI DOK IX, 100 [2]; Pogorelyj, 2021, s. 135–136).

Trzeba wreszcie pamiętać o tym, że dla części białoruskich mieszkańców II RP kryzys czechosłowacki był elementem konstelacji zjawisk dowodzących destabilizowania się ładu międzynarodowego. Być może do września 1938 r. nie był nawet to najważniejszy składnik obrazu sytuacji na świecie widzianego z tej perspektywy. Co najmniej równie ważną rolę odgrywała wojna domowa w Hiszpanii, czy zaogniona sytuacja na Dalekim Wschodzie (CAW, SRI DOK IX, 123 [2]; Voronkova, 2009, s. 127–149). Warto jednak zwrócić uwagę, że wspólnym mianownikiem dla każdego ze wskazanych przypadków była kluczowa rola ZSRS.

Prezentując stanowiska środowisk o określonym politycznym profilu należy pamiętać, że przytłaczająca większość ludności białoruskiej znajdowała się poza infrastrukturą polityczną, czy to legalnego, czy to wywrotowego charakteru. Niezależnie od tego jednak ta część społeczeństwa II RP miała swoje preferencje i wyobrażenia związane z własnym położeniem i otaczającym ją światem, które w 1938 r. w dużym stopniu sytuowały ją w radykalnej opozycji do państwa polskiego. Istotę rzeczy ujął ówczesny kierownik Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX, który rozważając okoliczności słabnięcia ruchu komunistycznego, zastrzegając latem tego roku, że „przy analizie ruchu komunistycznego na Polesiu czy w woj. nowogródzkim nie można nie brać pod uwagę lokalnych warunków

sprzyjających robocie komunistycznej, a w szczególności rusofilizm[u], ściślej – sowiofilizm[u] ludności prawosławnej” (CAW, SRI DOK IX, 715 [1]).

Jako wskazówkę dotyczącą nastrojów ludności białoruskiej można potraktować dane, dotyczące zarejestrowanych przez władze bezpieczeństwa wypowiedzi antypaństwowych wyartykułowanych na terenie województwa poleskiego, a mających za tło kryzys czechosłowacki. Doszło do nich zapewne w apogeum konfliktu pomiędzy Pragą i Warszawą. W ujęciu tabelarycznym [tab.1] przedstawiają się one następująco:

Tab. 1. Zarejestrowane wypadki wypowiedzi antypaństwowych w związku z kryzysem polsko-czechosłowackim 1938 r. (województwo poleskie)

Powiat	Liczba zarejestrowanych wypowiedzi	Liczba (%) osób określonych jako członkowie org. kom./notowanych /podejrzanych	Współczynnik intensywności występowania zjawiska (korelacja z liczbą mieszk., wg spisu z 1931)
Brzeski	119*	89** (75%)	0,055
Drohicki	23	17 (74%)	0,024
Kobryński	26	11 (42%)	0,023
Kosowski	40	25 (62%)	0,047
Koszyński	22	8 (36%)	0,023
Łuniniecki	64	39 (61%)	0,059
Piński	11	2 (18%)	0,006
Pużański	27	22 (81%***)	0,025
Stoliński	10	7 (70 %)	0,008
Razem	334	190 (57 %)	0,029

* Łączna wartość dla dwóch wykazów określonych jako zawierające dane z powiatu brzeskiego.

** Bez osób zaliczonych jako „podejrzani o nacjonalizm ukraiński”.

*** Bez osób zaliczonych jako posiadające „zapatrywania nacjonalno-białoruskie”.

Źr. Arkusze ewidencyjne dla poszczególnych powiatów w: CAW, SRI DOK IX, 874.

Wygenerowane powyżej dane można traktować jako przydatne dla określenia postaw społeczności białoruskiej w interesującym nas kontekście, choć oczywiście nie sposób mówić o ich reprezentatywności w odniesieniu do całej grupy narodowej. Biorąc pod uwagę intensywność zjawiska, zaproponowane zestawienie wyraźnie wskazuje na przewagę w tym względzie północnego pasa powiatów województwa poleskiego (częściowo brzeski, prużański, kosowski, łuniniecki), a więc obszaru, gdzie poczucie białoruskiej świadomości narodowej było na pewno wyższe. Większą skłonność wiejskiej ludności prawosławnej do zajmowania stanowiska nieprzychylnego państwu polskiemu sygnalizuje fakt, że wypowiedzi tego typu rejestrowano na wsi częściej, aniżeli powinno to wynikać z udziału jej mieszkańców w ogólnej liczbie ludności województwa. O ile bowiem obywatele miast, gdzie grupa białoruska zdecydowanie ustępowała Polakom i Żydom, stanowili około 13% żyjących na Polesiu, to wypowiedzi tam zarejestrowane (21) stanowią tylko około 6% wszystkich

ujętych. Zwraca również uwagę, że jakkolwiek udział osób powiązanych z ruchem komunistycznym jest znaczący, to odsetek wcześniej nienotowanych w kontekście – choćby – podejrzeń o sympatię do tej odmiany ruchu wywrotowego należy określić jako niemały. Sygnalizuje to zasięg postaw antypaństwowych, które wyszły daleko poza kręgi jakkolwiek powiązane z KPZB.

W północno-zachodniej części woj. poleskiego powszechnie miała być wyrażana nie tylko sympatia do Sowieców, ale także zapowiedź „wybicia wszystkich Polaków” w wypadku wojny ze wschodnim sąsiadem (CAW, SRI DOK IX, 123 [1]). W ocenie kontrwywiadu wojskowego pod koniec września 1938 r. prawosławni chłopcy byli przygotowani do wystąpień i wzniesienia nastrojów rewolucyjnych (CAW, SRI DOK IX, 123 [7]). Podobne nastroje istniały w położonym sąsiedztwo południowo-wschodnim fragmencie Białostoczczyzny (CAW, SRI DOK IX, 100 [1]). Niekiedy traktowano zabór województw wschodnich w kategorii swoistego wyrównania zysków, jakie Polska może otrzymać w wyniku odebrania Zaolzia. Tłem oczekiwań konfliktu bywały utrwalone konflikty społeczno-narodowe, np. wrogość w stosunku do polskich osadników, którzy mieliby być w wypadku sowieckiego sukcesu pozbawieni „najlepszej ziemi”, napięcia w relacjach z osobami uosabiającymi w terenie państwo (np. sołtysi), czy poczucie upośledzenia religijnego ze strony prawosławnych (CAW, SRI DOK IX, 874 [6]). Punktowo odzywały się również białoruskie, narodowe dążenia emancypacyjne, mogące wyrazić się w przekonaniu o konieczności domagania się autonomii jako konsekwencji przyłączenia do Polski Zaolzia (CAW, SRI DOK II, 101 [1]).

Katalog okoliczności stanowiących tło dla demonstracji niechęci wobec państwa polskiego wydaje się obszerny, ale i zróżnicowany. Jaką rolę mogły odgrywać osoby zaangażowane w funkcjonowanie Cerkwi prawosławnej. W powiecie kosowskim jeden z psalmistów miał zapewniać wiernych, że stanie na ich czele przeciw Polsce w wypadku jej konfliktu z ZSRS. Co ciekawe, miał on być kombatantem oddziałów gen. Bułak-Bałachowicza (CAW, SRI DOK IX, 100 [4]). Polem do antypaństwowych demonstracji okazała się szkoła. Kontrwywiad wojskowy wskazywał na nauczycieli jak na tę grupę zawodową funkcjonariuszy państwowych (i Polaków), która najmocniej odczuła zmianę nastrojów w codziennym funkcjonowaniu (CAW, SRI DOK IX, 715 [2]). Odnotowywano sprzeciw rodziców wobec akcji zbierania środków na dobrojenie Wojska Polskiego (CAW, SRI DOK IX, 100 [5]). Objawem swoistej atmosfery wojennej było traktowanie w roli przejawów sowieckiej dywersji mającej poprzedzić atak na Polskę takich incydentów jak pożary (CAW, SRI DOK IX, 123 [6]). Podobnie interpretowane bywały wypadki przelotów sowieckich samolotów, naruszających polską przestrzeń powietrzną (LCVA, 131/1/896 [3]). Powszechny jakoby był pogląd o zbędności realizowania obowiązku podatkowego (CAW, SRI DOK IX, 123 [1]).

Szczególną ilustracją nastrojów ludności wiejskiej wydają się perypetie związane z koncentracją kół Związku Rezerwistów w Łunińcu, zaplanowaną na 1 X 1938 r.

Do chwili pojawiania się wiadomości radiowej o przyjęciu polskiego ultimatum przez Czechosłowację przedsięwzięcie to znajdowało się na progu niepowodzenia, ponieważ rezerwiści albo nie stawili się, albo – o ile przybyli – próbowali wymknąć się z miasta (ASGr, Inspektorat WF i PW, 179/159). Innym świadectwem faktycznego wypowiedzenia lojalności była grupowa odmowa dostarczenia podwód wojsku w jednej z gmin powiatu postawskiego (LCVA, 131/1/896 [2]).

Mimo masowego charakteru podobnych sygnałów należy mieć na uwadze, że policja czy kontrwywiad wojskowy odnotowywały przede wszystkim epizody traktowane w kategorii zagrożenia. Nie negując bardzo dużej zapewne skali tego zjawiska, nie ulega wątpliwości, że nie wyczerpywały one katalogu reakcji ludności białoruskiej. Można znaleźć także ślady lojalności państwowej i przychylnego stanowiska wobec polityki zagranicznej władz. Bardziej skłonne do takich postaw były zapewne starsze pokolenia (LCVA, 131/1/896, [1]). Stosunek do perspektywy zajęcia wschodnich obszarów państwa przez „bolszewików” nacechowany był emocjami o różnym zabarwieniu, także strachem przed ich postępowaniem po zajęciu terytorium państwa polskiego. Jedną z przyczyn nieangażowania się białoruskiej młodzieży w prace Związku Strzeleckiego miało być przekonanie, że „gdy przyjdą bolszewicy”, to jego członkowie „będą za należenie do Związku wisieć” (CAW, SRI DOK IX, 114 [5])².

Odnotowując pewne zróżnicowanie stanowisk należy jednak założyć, że zasadnicza część wiejskiej ludności prawosławnej zajęła stanowisko niechętne, bądź wrogie państwu polskiemu. Z perspektywy marca 1939 r., a więc po bezproblemowo przeprowadzonej na Nowogródzczyźnie i Polesiu mobilizacji alarmowej, kontrwywiad DOK IX formułował jednoznaczną ocenę sytuacji z jesieni roku poprzedniego: „ludność prawosławna poleska, wychowana pod działaniem komuny, [...] ujawniła wrogi do Polski nastawienie, oczekując wojny polsko-sowieckiej” (CAW, SRI DOK IX, 198 [1]). Wydaje się, że mimo werbalnego ograniczenia opinii do „ludności poleskiej”, to jednak fakt, że wśród omawianych w tymże dokumencie grup narodowościowych (Polacy, Żydzi, Ukraińcy, Niemcy) nie znaleźli się Białorusini, pozwala na rozciągnięcie przytoczonej oceny także na wiejską ludność Nowogródzczyzny.

Sygnalizując postawę aktywistów ruchu komunistycznego i sympatyków tej formy działalności wywrotowej trzeba mieć na uwadze, że likwidacja struktur Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi oraz organizacji od niej zależnych, formalnie dokonana decyzją sowieckiego kierownictwa latem 1938 r., została poprzedzona okresem wieloaspektowego kryzysu, w jakim znalazły się organizacje komunistyczne mniej więcej od 1936 roku. Dotyczyło to również komórek KPZB działającej na interesującym nas obszarze. Siłą rzeczy sytuacja ta mocno komplikowała zarówno funkcjonowanie pozostałości struktur terenowych, jak i ograniczała zasięg ich wpływów, katalizując także nastroje zniechęcenia wśród szeregowych i lokalnych działaczy (AAN, UWN, 24 [3];

² Na temat kreowania podobnych nastrojów: CAW, SRI DOK IX, 154 [2].

CAW, SRI DOK IX, 715 [1])³. Nie zniknęli oni przecież z białoruskiego krajobrazu społeczno-politycznego, a świadectwem pewnej żywotności tego typu środowisk jest to, że na przełomie zimy i wiosny 1939 r., a więc w trakcie kolejnej odsłony europejskiego kryzysu dyplomatycznego, pojawił się problem tworzenia „dzikich” komórek „komunistycznych” (CAW, SRI DOK IX, 125 [2]).

Symptomy propagandowego wiązania sytuacji międzynarodowej i konieczności czynnego wystąpienia ludności białoruskiej przeciw państwu polskiemu pojawiły się w działalności komunistów wiosną 1938 r. (AAN, UWN, 24 [1, 2]). Członkowie i sympatycy KPZB mieli „żywo interesować się” kryzysem czechosłowackim (CAW, SRI DOK IX, 715 [2, 3]). Aktywiści komunistyczni rozprzestrzeniali informacje o „zajęciu Polski po Bug” przez ZSRS i włączeniu tego terytorium do państwa sowieckiego (CAW, SRI DOK IX, 100 [3]). Podobne ujęcia mogły zakładać także błyskawiczne tempo sowieckich postępów terenowych (CAW, SRI DOK IX, 715 [3]). Interwencja militarna mogła być odmalowywana jako pośrednia, w postaci – już dokonywanego – tranzytu przez polskie terytorium sowieckiego wsparcia wojskowego dla Czechosłowacji (CAW, SRI DOK IX, 911 [2]). Prosowieckie deklaracje bywały formułowane w kontekście konieczności politycznej emancypacji Białorusinów i Białorusi. Formułowano wezwania do odmowy uiszczania podatków (CAW, SRI DOK IX, 874 [5]).

Latem 1938 r. przekaz artykułowany przez osoby powiązane organizacyjnie z ruchem komunistycznym zawierał także wezwania do obstrukcji polskiego wysiłku wojskowego w wypadku konfliktu z ZSRS. Potencjalnie mobilizowani namawiani byli do uchylania się od wcielenia i ukrycia „do czasu otrzymania dyrektyw od kom partii”. Ci, którzy znajdą się w szeregach WP powinni jak najszybciej dezertować i „przechodzić do armii czerwonej”. Ujęcie ostatniej kwestii wskazuje na ugruntowane przekonanie o wybuchu wojny polsko-sowieckiej (CAW, SRI DOK IX, 123 [6]). Pojawiły się również wezwania do tworzenia oddziałów partyzanckich zdolnych do prowadzenia działań dywersyjnych przeciwko Wojsku Polskiemu, a także do zbrojenia – formalnie byłego już – aktywu partyjnego (CAW, SRI DOK IX, 207 [1]). Zdaniem cywilnych władz bezpieczeństwa nie był to skutek wykonywania nowych dyrektyw, a raczej świadectwo inercji i efekt realizacji „dawnych instrukcji partyjnych” (CAW, SRI DOK IX, 207 [1]). Zwraca jednak uwagę, że opisywany problem był rejestrowany punktowo do końca interesującego nas okresu (AAN, UWN, 34 [1, 2]).

Z aktywnością osób posądzanych o powiązania z ruchem komunistycznym łączone były wypadki obstrukcji w pracy przysposobienia wojskowego, którego uczestnicy byli zniechęceni perspektywą „pójścia w pierwszej linii na front” (CAW, SRI DOK IX, 100 [5]). Wrogo w stosunku do akcji PW odnosiły się wówczas zresztą również lokalne środowiska, określane przez kontrwywiad wojskowy jako

³ Opis sytuacji latem 1938 r. z perspektywy działacza komunistycznego szczebla okręgowego ujętego przez władze bezpieczeństwa: CAW, SRI DOK IX, 488 [2].

„nacionalistyczno-białoruskie”, przy czym w tym wypadku brak potwierdzenia wprost związku z interesującym nas kontekstem „kryzysu 1938 r.” (CAW, SRI DOK IX, 100 [8]). Takie interpretacje miały za tło obawy starszego pokolenia ludności prawosławnej o los szkolnej młodzieży w wypadku wojny (CAW, SRI DOK IX, 114 [6]). Kwestia zaangażowania w działalność PW ze strony kręgów uznawanych za komunistyczne czy też komunizujące budził u administracji zrozumiały niepokój. W powiecie prużańskim właśnie w analizowanym tu okresie miejscowi wiejscy komuniści, a więc Białorusini, wykazywać mieli wzrost zainteresowania udziałem w przysposobieniu wojskowym (CAW, SRI DOK IX, 114 [2]; CAW, SRI DOK IX, 715 [2]).

Narzędziem kreowania nastrojów wśród ludności białoruskiej było sowieckie radio. Sygnalizując tę kwestię należy jednak zaznaczyć, że w trakcie przygotowania niniejszego tekstu nie uzyskano dostępu do materiału źródłowego, bądź opracowań, który charakteryzowałby polskie konteksty przekazu sowieckich rozgłośni, jakie tą drogą transmitowano w drugiej połowie 1938 r.⁴ Odtwarzać można tu więc reakcję na wskazaną formę sowieckiej aktywności, nie zaś odtwarzać sam sowiecki komunikat radiowy.

Problem intensywnej recepcji jego przekazu zauważano od początku interesującego nas okresu, przy czym nie było to wówczas już zjawisko nowe (AAN, UWPol., 31 [1]). Słuchanie sowieckich audycji miało charakter grupowy. W prywatnych mieszkaniach mogło gromadzić się kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt osób. Niekiedy posługiwano się niezarejestrowanymi odbiornikami. Aparaty radiowe mogły być nabywane ze środków składowych mieszkańców danej miejscowości (CAW, SRI DOK IX, 124 [1, 2, 4]; CAW, SRI DOK IX, 154 [1]). Podobne przedsięwzięcia z oczywistych względów miały poufny charakter, choć o skali problemu może świadczyć to, że odbiór audycji sowieckiej mógł mieć miejsce w lokalu publicznym (CAW, SRI DOK IX, 488 [1]). To właśnie okres apogeum napięcia polsko-czechosłowackiego w sporze o Zaolzie mógł stać się momentem szerszego udostępniania prywatnych odbiorników, transmitujących sowieckie audycje (CAW, SRI DOK IX, 874 [4]). Problem był na tyle palący, że pod koniec interesującego nas okresu kontrwywiad wojskowy z niepokojem rejestrował pogłoski o „uruchomieniu silnej radiostacji sowieckiej z działalnością na Polskę” (CAW, SRI DOK IX, 100 [10]).

Naturalnymi odbiorcami audycji sowieckich byli komuniści, dla których słuchanie radia zza wschodniej granicy bywało jakimś ekwiwalentem dla zawieszonych działalności partyjnej. Starano się podobną aktywność konspirować, co zapewne jakimś stopniu obniżało zasięg wpływów propagandy sowieckiej, nie eliminowało jednak istotnie problemu (CAW, SRI DOK IX, 100 [7]; CAW, SRI DOK IX, 114 [8]). Recepcję komunikatów sowieckich odnotowywano także na terenie szkolnym wśród dzieci (AAN, UWPol., 31 [3]; CAW, SRI DOK IX, 100 [5]). Przekaz sowiecki był konfrontowany z zawartością polskich programów informacyjnych. Wynik takiego

⁴ W CAW odnaleziono jedynie zapisy audycji sowieckich z okresu późniejszego: luty–maj 1939 r.

porównania był dla pracy Polskiego Radia niekorzystny. Jego serwis uznawany był za kłamliwy w przeciwieństwie do sowieckiego (CAW, SRI DOK IX, 123 [3]).

Napięcie w stosunkach polsko-czechosłowackich, a co za tym idzie także polsko-sowieckich korelowało ze wzrostem intensywności nielegalnych ucieczek do ZSRS, które zasadniczo podejmowali przedstawiciele grup niepolskich: białoruskiej i żydowskiej. Brak dostępu do dokumentacji sowieckiej nie pozwala rozstrzygnąć, w jakiej części były one inspirowane zza wschodniej granicy, na ile zaś stanowiły odruch oddolny. Kluczowe jednak wydaje się to, że w optyce polskiej administracji cywilnej i wojskowej zjawisko zauważalnie zintensyfikowało się od przełomu wiosny i lata 1938 r. (CAW, SRI DOK IX, 117 [1]). Uderza, że skok intensywności propagandy na rzecz ucieczek z tej perspektywy wydawał się „nagły” (AAN, UWPoL., 31 [4]).

Informacje pozyskiwane przez kontrwywiad wojskowy nabierały tomu alarmującego. Zdaniem kierownika Agentury SRI DOK IX w Brześciu, młodzież miała masowo opuszczać wsie i pod pretekstem poszukiwania zajęcia przy pracach polowych faktycznie przesuwac się w kierunku granicy. Sytuacja w jakiejś mierze wymykała się spod kontroli, skoro w jego ocenie „policja w tej sprawie jest bezsilna” nie mogąc zweryfikować rzeczywistej przyczyny tego ruchu (CAW, SRI DOK IX, 123 [3]). Grupowy charakter ucieczek, nabierał cech zjawiska powtarzalnego, a w skrajnych przypadkach wręcz fałowego⁵. Najpoważniejszy taki wypadek miał miejsce w lipcu 1938 r., kiedy to ponad dwudziestoosobowa, uzbrojona grupa przedzierała się ku granicy z powiatu kobryńskiego i dopiero potyczka z policją w powiecie stolińskim zatrzymała jej marsz (AAN, UWPoL., 31 [5]). Zwraca uwagę, że grupie tej udało się pokonać zapewne ponad 250 kilometrów. W ocenie kontrwywiadu wzrosło również niebezpieczeństwo dezercji połączonych ze zbiegostwem do ZSRS. Sytuacja ta wymusiła wydanie specjalnego zarządzenia przez dowódcę OK IX (CAW, SRI DOK IX, 715 [2]).

Nie sposób precyzyjnie określić okoliczności ucieczek. Niemniej pewna ich część była traktowana jako bezpośrednio związana z „konfliktem o Zaolzie”⁶. Z perspektywy polskiej administracji nie ulegało wątpliwości, że wizja wojny polsko-sowieckiej odgrywała rolę katalizatora (CAW, SRI DOK IX, 874 [1]). W apogeum kryzysu czechosłowackiego polski kontrwywiad odnotował informacje na temat – jak należy rozumieć dywersyjnego – przeszkalania uciekinierów w celu ponownego kierowania ich do Polski (CAW, SRI DOK IX, 100 [1]). Uchodząc zabierali oni ze sobą książki wojskowe i inne dokumenty związane ze służbą wojskową (CAW, SRI DOK

⁵ Z trzech miejscowości w powiecie kosowskim woj. poleskiego w ciągu krótkiego czasu w kierunku granicy udały się trzy grupy, z których ostatnia liczyła 10 osób, CAW, SRI DOK IX, 911 [1].

⁶ Dokument dotyczący województwa poleskiego, niestety pozbawiony wskazania okresu, którego dotyczą wykazane w nim dane, zawiera wartości określające jako przyczynę „konflikt o Zaolzie” na około 8 % wszystkich ucieczek (27 przypadków na 335), CAW, SRI DOK IX, 874 [2]).

IX, 911 [3]). Wg administracji uciekinierzy – rezerwiści mieli być atrakcyjni z punktu widzenia sowieckiego i wcielani do armii sowieckiej (CAW, SRI DOK IX, 911 [4]).

Za najważniejsze wówczas, legalne białoruskie grupy polityczne należy uznać środowiska wywodzące się z ruchu chadeckiego: jej trzon – Białoruską Chrześcijańską Demokrację (funkcjonującą wówczas pod nazwą Białoruskiego Zjednoczenia Narodowego), oraz grupę księdza Wincentego Godlewskiego, jaka wyodrębniła się wokół czasopisma „Białoruski Front”. O ówczesnym ich znaczeniu decydowało z jednej strony utrzymanie kilku legalnych tytułów prasowych, z drugiej oparcie działalności na przedstawicielach kleru katolickiego, którzy zyskiwali pewną swobodę za sprawą prowadzenia działalności duszpasterskiej. Mimo relatywnej słabości, środowiska narodowe ożywiły wówczas działalność, na różnym zresztą tle, co prowadziło do generalnej aktywizacji narodowej Białorusinów, a nawet podjęcia prób ponownego rozszerzenia swoich wpływów na południe, na teren województwa poleskiego (AAN, UWPoL., 30 [1, 2, 3]). Jednoczenie nie oznacza to, że w efekcie nastąpiło skokowe zwiększenie wpływów. Analiza meldunków kontrwywiadu wojskowego sugeruje, że aktywność białoruska miała raczej charakter pulsacyjny, choć zapewne można mówić o pewnym trendzie wzrostowym (CAW, SRI DOK IX, 100 [3, 4, 5, 9]).

Nieliczne, legalne białoruskie struktury, prezentowały bardzo wstrzemięźliwe werbalnie stanowisko wobec przebiegu kryzysu czechosłowackiego, jak i jego finalizacji. Kierownictwo najważniejszego wówczas podmiotu politycznego, a więc BZN, starało się reagować na bieżąco obserwując perturbacje w stosunkach międzynarodowych (Narada, 1938). Symptomatyczny wydaje się tu komunikat Centralnego Komitetu BZN z 6 X 1938 r., skierowany zarówno do członków jak i wszystkich Białorusinów. Sądząc z jego opisu w materiałach kontrwywiadu wojskowego, dokument kompletnie pominął kwestie polskiego sukcesu w sprawie Zaolzia (CAW, SRI DOK II, 101 [2]). Media białoruskie odnotowywały fakt nacisku niemieckiego na Czechosłowację już wiosną 1938 r. Początkowo bez uwzględniania polskiego kontekstu, już jednak w maju 1938 r. pojawił się tam i wątek roszczeń Warszawy (Adkuł, 1938; Narada, 1938; V. K., 1938, nr 13; V. K., 1938, nr 11). W okresie eskalacji czechosłowacko-polskiego sporu nie wsparły one polskich roszczeń (Trywożny, 1938). Widać w tym wypadku demonstracyjny dystans do poczynań polskich władz, wyrażający się np. w stwierdzeniu, że Polska nie osiągnęła swojego celu zasadniczego jakim była wspólna granica w Węgrami (A.B., 1938), czy też we wskazaniu, że oto wraz z przyłączeniem Zaolzia w granicach państwa znalazła się agresywna grupa mniejszości niemieckiej (Z.B., 1938). Być może w związku z artykułowaniem stanowiska względem kryzysu czechosłowackiego narażano się na ingerencje cenzury. W każdym razie redakcje kluczowych białoruskich periodyków zostały w numerach z początku października pozbawione możliwości upublicznienia artykułów wstępnych (Chryścijanskaja Dumka, 1938, nr 27; Wiadomości Białoruskie, 1938, nr 11; V. K., 1938, nr 21).

Kluczowym wątkiem białoruskiej publicystyki była chęć powiązania żądań Warszawy wobec południowego sąsiada II RP z położeniem Białorusinów wewnątrz

państwa polskiego. Taką korelację otwarcie rysowała publicystyka chadecka (j.n., 1938, nr 17). Wybierano również drogę pośrednią, eksponując te elementy bieżącej sytuacji, które – niejako uniwersalnie – sprzyjać powinny emancypacji własnej grupy narodowej. Tak bowiem należy odczytać diagnozę bieżącej sytuacji, składająca się z trzech elementów: system wersalski przeszedł do historii; umowy międzynarodowe systemowo przestają być respektowane; pierwszoplanowym czynnikiem kształtującym europejską polityką staje się problem mniejszościowy (Z międzynarodnaga, 1938). Właśnie ten ostatni moment wydawał się zapewne kluczowy z punktu widzenia działaczy białoruskich w Polsce, bez względu na aktualne wówczas podziały (Â. P-k., 1938; O wyraźne, 1938; Â.N., 1938, nr 22). Niemal równolegle kontrwywiad wojskowy odnotował informację, że w terenie pojawili się „agitatorzy – nacjonałiści białoruscy”, którzy przybyli z Wilna i mieli uświadamiać ludność „ażeby wysuwali żądanie samostanowienia”. Wydaje się, że takie stanowisko znajdowało pewien oddźwięk wśród terenowych działaczy białoruskich, także tych, którzy wcześniej zawiesili swoje zaangażowanie na rzecz ruchu narodowego (CAW, SRI DOK II, 101 [3]; CAW, SRI DOK IX, 123 [8]).

Podjmując próbę odtwarzania stanowiska tej części Białorusinów, której bliskie były idee narodowe, należy uwzględnić, że rozróżnienie ich od osób podatnych na komunikat komunistyczny/sowiecki, bywa niejednokrotnie trudne, a czasem wręcz niemożliwe. Kontrwywiad wojskowy dopuszczał, że „w ruchu komunistycznym znajduje ujście temperament nacjonalistyczny ludności prawosławnej, która pozbawiona organizacji o charakterze narodowym, widzi w kom partii jedyną formę wyżywiania się politycznego” (CAW, SRI DOK IX, 715 [3]). Zwolennicy białoruskiego ruchu narodowego (określani w polskiej dokumentacji jako „nacjonałiści”) mieli na równi z komunistycznymi aktywistami rozpowszechniać prosowieckie informacje, zapowiadające nie tylko szybkie zajęcie województw wschodnich przez ZSRS, ale także zawierające szczegóły polskich ustępstw terytorialnych (CAW, SRI DOK IX, 207 [1]; CAW, SRI DOK IX, 715 [3]).

Mglistość w świetle zebranych źródeł rysuje się kwestia domniemanych prób stworzenia „na terenie Wilna” białoruskiej, niekomunistycznej struktury, dla której wzorcem miała by być Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, być może posługującej się nazwą Białoruska Narodowo-Radykalna Organizacja (CAW, SRI DOK II, 101 [4]). Co prawda poza Wilnem nie odnotowano śladów jej istnienia (CAW, SRI DOK IX, 100 [1]; CAW, SRI DOK IX, 622 [1]), nie był to jednak jedyny sygnał o próbach „ubojawiania” ruchu białoruskiego. Do administracji województwa nowogródzkiego napłynęła informacja z pow. grodzieńskiego o „bliżej nieokreślonej organizacji” zakładającej sabotaż (CAW, SRI DOK IX, 622 [2]). Nie mogąc przesądzić co do wiarygodności szczegółów można informacje powyższe traktować jako symptom radykalizacji nastrojów zarówno wśród niekomunistycznych białoruskich działaczy narodowych, jak i w środowiskach podatnych na wpływ ruchu białoruskiego. Bez względu jednak na rozstrzygnięcie tej kwestii można uznać, że

stanowisko narodowych środowisk białoruskich w stosunku do państwa polskiego było generalnie negatywne, czego nie zmieniło – przyjęte tu z żalem – ostateczne rozbięcie Czechosłowacji w marcu 1939 r. (CAW, SRI DOK IX, 125 [2]).

Co zaskakujące, mimo relatywnej obfitości dokumentacji proveniencji urzędowej, nie sposób w oparciu o nią scharakteryzować wiarygodnie kontrakcji podjętej przez administrację w związku z wielopostaciowymi aktami niechęci Białorusinów w stosunku do państwa polskiego. Skala tychże nieprzyjaznych nastrojów, odnotowana w drugiej połowie 1938 r. była zapewne w jakiejś mierze zaskoczeniem dla miejscowych władz. Powinna ona zdopingować je do podjęcia jakichś działań prewencyjnych. Trudno w oparciu o wykorzystany tu materiał stwierdzić, czy podjęto wysiłek działań skoordynowanych instytucjonalnie. Można natomiast uznać, że takie inicjatywy pojawiły się niezależnie od siebie.

Ich pośrednie symptomy dostrzec można na przełomie kwietnia i maja, kiedy to specjalną, antysowiecką akcją ulotkową przedsięwziął starosta prużański. W oparciu o źródło tej informacji nie sposób przesądzić, czy wykonywał on polecenia przełożonych, czy też była to jego własna inicjatywa. Zastrzec przy tym trzeba, że treść kolportowanego druku nie nawiązywała do sytuacji międzynarodowej będąc skoncentrowana na opisie sowieckiej rzeczywistości (CAW, SRI DOK IX, 124 [2]). Niekiedy działano na wyrost, a podejrzania o „wytwarzanie nastrojów dywersyjnych” w związku z kryzysem czechosłowackim mogły zakończyć się umorzeniem postępowania wobec podejrzanego (CAW, SRI DOK IX, 123 [5]). Zachowanie się w okresie akcji zaolziańskiej stało się jednym z odnotowywanych probierzy stopnia lojalności wobec Polski. Informacje na ten temat zawierały niekiedy arkusze ewidencyjne osób podejrzanych, zakładane w 1939 r. na posterunkach Policji Państwowej w powiecie pińskim. Wprowadzano je także wtedy, gdy treść informacji na ten temat sprowadzała się do stwierdzenia biernego stosunku do zachodzących wydarzeń. Mimo, że zachowany materiał nie jest najpewniej kompletny zwraca uwagę, że analogicznych, „negatywnych” adnotacji nie mają także akta wytworzone w innych powiatach województwa poleskiego. Tu jednak również odnotowywano wrogie państwu postawy okazywane latem/jesienią 1938 r. (CAW, SRI DOK IX, 185 [1, 2]).

Działano także w sposób rutynowy. Tak można określić wytaczanie spraw sądowych osobom słuchającym sowieckich audycji (CAW, SRI DOK IX, 874 [4]). Najbardziej spektakularną próbą reakcji na sowiecką presję radiową było uruchomienie rozgłośni w Baranowiczach. Jej audycje były nagłaśniane, starano się nadawać im lokalny koloryt i angażować mieszkańców, choć w tym ostatnim wypadku zapewne przede wszystkim Polaków. Na prawosławną wieś docierały antykomunistyczne audycje radia warszawskiego, przygotowywane we współpracy z Oddziałem II Sztabu Głównego (AAN, UWPol., 31 [2])⁷. W każdym razie wobec krótkiego czasu jej funkcjonowania nie sposób ocenić czy uzyskano jakiegokolwiek

⁷ Odczyty wygłaszał kpt. J. Niezbrzycki.

skutek w postaci neutralizowania, bądź wypierania radiowego przekazu sowieckiego (CAW, SRI DOK IX, 100 [6]).

Apogeum napięcia polsko-czechosłowackiego, które można określić na przełomie września i października 1938 r., towarzyszyła mobilizacja propagandowa aparatu państwowego. W wypadku ludności białoruskiej działania takie mogły nie tylko nie przynieść efektu w postaci wzmocnienia wśród niej propolskiego stanowiska, ale wręcz wzmóc postawy wrogie. Ilustracją podobnego mechanizmu wydaje się ogłoszenie mobilizacji Związku Strzeleckiego na terenie całego DOK IX i koncentracja jego członków 25 września 1938 r. w Brześciu. W efekcie tej decyzji prawosławna ludność wiejska miała utwierdzić się w przekonaniu o nieuniknioności wojny polsko-sowieckiej, która przyniesie skutek w postaci przewrotu społecznego (CAW, SRI DOK IX, 715 [2]). Omawiając zagadnienie przeciwdziałania nastrojom wrogim państwu trzeba uwzględnić także te poczynania, które – jak się wydaje – nie miały bezpośredniego związku z sytuacją zaistniałą w województwach wschodnich latem i jesienią 1938 r., pacyfikowały jednak w jakimś stopniu podobne postawy. Czołową rolę można tu przypisać wdrażaniu stopniowo zaostrzanych od połowy lat 30., przepisów ograniczających swobody obywatelskie w rozszerzonym pasie przygranicznym. W wyniku ich stosowania wysiedlani byli także ci, którzy rozprzestrzerali prosowiecką prowijną propagandę (AAN, UWN, 34 [2]; CAW, SRI DOK IX, 207 [1]; CAW, SRI DOK IX, 715 [4]).

Momentem decydującym dla stanu nastrojów była informacja z 1 X 1938 r. o przyjęciu przez Czechosłowację polskiego ultimatum dotyczącego żądań terytorialnych. Wywarła ona zapewne wrażenie na mieszkańcach całego kraju, nie dziwi więc, że podobna sytuacja miała miejsce na interesującym nas obszarze. Przy czym, co istotne, tu kluczowy kontekst stanowił konflikt polsko-sowiecki (AAN, UWN, 23 [1]; CAW, SRI DOK IX, 123 [1]). Sądząc z ocen administracji wojskowej część ludności białoruskiej/prawosławnej była „rozczarowana”, „zdeprymowana”, a nawet „oburzona” pokojowym załatwieniem konfliktu polsko-sowieckiego. Uwagi takie zostały sformułowane zarówno w odniesieniu do terenu województwa nowogródzkiego jak i poleskiego (AAN, UWPoL., 31 [6]; CAW, SRI DOK IX, 100 [4]; CAW, SRI DOK IX, 874 [5]). Tłem były nie tylko docierające tu informacje na temat – zasadniczo bezkrwawego – wygaszenia konfliktu polsko-czechosłowackiego. Rolę odgrywały zapewne także wiadomości o odprężeniu w relacjach polsko-sowieckich (w tym o negocjacjach zmierzających ku zawarciu traktatu handlowego), a przede wszystkim dostrzeżona z polskiej perspektywy rewizja kursu radiowej propagandy sowieckiej. Kontrwywiad SRI DOK IX uznał na początku lutego 1939 r. jej antypolski komponent za „wstrzemięźliwszy” w zestawieniu z poprzednim okresem. Obserwacje te pokrywały się z odczuciami kadry prowadzącej w terenie działalność na rzecz przysposobienia wojskowego (CAW, SRI DOK IX, 100 [8]; CAW, SRI DOK IX, 114 [9]; CAW, SRI DOK IX, 715 [4]). Wśród białoruskiego chłopstwa krążyć miały pogłoski, że wobec zarysowującego się konfliktu z Niemcami „Rosja Sowiecka stoi po stronie

Polski” i gotowa jest udzielić jej pomocy militarnej. Miało to „robić dobre wrażenie na chłopach i usposabiać ich życzliwie dla Polski” (CAW, SRI DOK IX, 125 [3]).

Korekta nastrojów ludności prawosławnej miała jakoby przynieść efekt w postaci poderwania „wiary w potęgę Rosji”, która nie interweniowała zbrojnie na rzecz swojej „czechosłowackiej przyjaciółki”, a także skutkować wzrostem „zaufania” do polskich możliwości militarnych (CAW, SRI DOK IX, 100 [4, 8]; CAW, SRI DOK IX, 114 [4]). Wiarygodności tego sądu nie sposób ocenić w sposób rozstrzygający, choć trudno jednocześnie abstrahować od bardzo efektywnego przebiegu alarmowej mobilizacji jaka miała miejsce na terenie OK IX w marcu 1939 r. Na tej podstawie trudno jednak założyć powszechny, noszący znamiona trwalszego trendu, zwrot nastrojów w kierunku antysowieckim. Zwraca bowiem np. uwagę, że ustępstwa czechosłowackie w okresie monachijskim bywały wśród Białorusinów interpretowane jako skutek tego, że „Benesz nie posłuchał Rosji”. Wydaje się prawdopodobne, że sposób likwidacji zatargu polsko-czechosłowackiego, który nie pociągnął za sobą konfliktu zbrojnego z ZSRS, mógł natomiast niekiedy demoralizująco wpłynąć na – już byłych – działaczy KPZB (CAW, SRI DOK IX, 100 [2]). Oczekiwany konflikt zbrojny traktowali oni jako wstęp do zasadniczej, a pożądanej przez nich zmiany, bowiem dzięki wojnie „odzyskaliby swoje prawa i byłiby wolni” (CAW, SRI DOK IX, 114 [1]). Być może miało to również efekt w postaci obniżenia ich autorytetu wśród lokalnych społeczności (CAW, SRI DOK IX, 100 [1]).

* * *

Kryzys dyplomatyczny 1938 r., który stał się także udziałem Polski, wywarł silne wrażenie na białoruskich mieszkańcach II RP. Perturbacje, jakie miały miejsce w związku ze sprawą czechosłowacką nie były jedynym katalizatorem dla uzewnętrzniania postaw Białorusinów. Taką rolę odegrały także wybory samorządowe, próby reanimowania białoruskiej akcji szkolnej, czy nacisk na polonizację Cerkwi prawosławnej. To jednak zapewne na tle ówczesnej eskalacji konfliktu międzynarodowego, a zwłaszcza napięcia na linii Warszawa-Moskwa, najmocniej zaznaczyły się postawy niechętnie, a nawet wrogie polskiej państwowości. Sytuacja ta w jakiejś mierze zaskoczyła administrację cywilną i wojskową. Skala ich rozprzestrzenienia o może dziś zostać uznana za znaczną. Jedyne w sferze przypuszczeń pozostaje, jak nastroje te wpłynęłyby na przebieg polsko-sowieckiego konfliktu zbrojnego jesienią 1938 r. Być może należałoby jednak sytuację jaka zaistniała na terenie województw północno-wschodnich uznać za jeszcze jeden przyczynek do problemu stopnia ówczesnego przygotowania II RP do militarne go zwarcia ze wschodnim sąsiadem.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Archival sources / Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych (AAN)

Urząd Wojewódzki Nowogródzki (UWN)

AAN, UWN, sygn. 23

[1] k. 141, SMSP nr 9 wojewody nowogródzkiego za wrzesień 1938.

AAN, UWN, sygn. 24

[1] k. 94, SMB nr 5 wojewody nowogródzkiego za maj 1938.

[2] k. 120, SMB nr 6 wojewody nowogródzkiego za czerwiec 1938.

[3] k. 155, SMB nr 8 wojewody nowogródzkiego za sierpień 1938.

AAN, UWN, sygn. 34

[1] k. 4, Zestawienie nr 1 informacji o ruchu wywrotowym WSP UWN z 28 I 1939.

[2] k. 9, Zestawienie nr 2 informacji o ruchu wywrotowym WSP UWN z 2 III 1939.

Urząd Wojewódzki Poleski (UWPol)

AAN, UWPol, sygn. 30

[1] k. 38, SMSP nr 3 wojewody poleskiego za marzec 1938.

[2] k. 75, SMSP nr 5 wojewody poleskiego za maj 1938.

[3] k. 133, SMSP nr 8 wojewody poleskiego za sierpień 1938.

AAN, UWPol, sygn. 31

[1] k. 63, SMB nr 3 wojewody poleskiego za marzec 1938.

[2] k. 77, SMB nr 3 wojewody poleskiego za marzec 1938.

[3] k. 107, SMB nr 4 wojewody poleskiego za kwiecień 1938.

[4] k. 166, SMB nr 6 wojewody poleskiego za czerwiec 1938.

[5] k. 185, 198, SMB nr 7 wojewody poleskiego za lipiec 1938.

[6] k. 266, SMB nr 10 wojewody poleskiego za październik 1938.

Archiwum Straży Granicznej (ASGr)

Inspektorat WF i PW

ASGr, Inspektorat WF i PW, sygn. 179/159

[1] Meldunek w sprawie koncentracji ZR w Łunińcu z 3 X 1938.

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)

Samodzielny Referat Informacyjny DOK II (SRI DOK II)

CAW, SRI DOK II, sygn. 101

[1] k. 109, TMS DOK II nr 40 z 6 X 1938.

[2] k. 126, TMS DOK II nr 41 z 13 X 1938.

[3] k. 168, TMS DOK II nr 44 z 3 XI 1938.

[4] k. 178, TMS DOK II nr 45 z 10 XI 1938.

Samodzielny Referat Informacyjny DOK IX (SRI DOK IX)

CAW, SRI DOK IX, sygn. 100

[1] TMS DOK IX nr 42 z 21 X 1938.

[2] TMS DOK IX nr 43 z 28 X 1938.

[3] TMS DOK XI nr 44 z [listopad 1938].

[4] TMS DOK XI nr 45 z [listopad 1938].

[5] TMS DOK XI nr 48 z 2 XII 1938.

[6] TMS DOK XI nr 50 z 16 XII 1938.

[7] TMS DOK XI nr 4 z 27 I 1939.

[8] TMS DOK XI nr 6 z 3 II 1939.

[9] TMS DOK XI nr 7 z 10 II 1939.

[10] TMS DOK XI nr 8 z 24 II 1939.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 114

[1] Meldunek sytuacyjny komendanta Obwodu PW Bielsk Podlaski z 15 IV 1939.

[2] Półroczne sprawozdanie powiatowego komendanta PW w Prużanie [za okres październik 1938 – marzec 1939] z 28 IV 1939.

[3] Półroczne sprawozdanie sytuacyjne powiatowego komendanta PW w Brześciu [raport narodowościowy] z 2 V 1939.

[4] Półroczne sprawozdanie sytuacyjne powiatowego komendanta PW w Drohiczyńskim Poleskim za okres 1 X 1938 – 23 IV 1939.

[5] Półroczne sprawozdanie sytuacyjne powiatowego komendanta PW w Słonimiu za okres 1 X 1938 – 1 IV 1939. Na temat kreowania podobnych nastrojów.

[6] Półroczne sprawozdanie sytuacyjne komendanta Obwodu PW nr 84 za okres 1 X 1938 – 1 IV 1939;

[7] Półroczne sprawozdanie sytuacyjne powiatowego komendanta PW w Kobryniu za okres 1 X 1938 – 31 III 1939.

[8] Półroczne sprawozdanie sytuacyjne powiatowego komendanta PW w Brześciu z 2 V 1939.

[9] Sprawozdanie sytuacyjne powiatowego komendanta PW w Słonimiu z 13 IV 1939.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 117

[1] TMS DOK XI nr 24 z 17 VI 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 123

[1] Meldunek dla Agencji Informacyjnej w Brześciu z 2 X 1938.

[2] Meldunek dla Agencji Informacyjnej w Brześciu z 14 VIII 1938.

[3] Meldunek kierownika Agencji Informacyjnej w Brześciu z 14 VIII 1938.

[4] Meldunek kierownika Placówki Oficerskiej SRI DOK IX w Baranowiczach z 8 X 1938.

[5] MS nr 260 UŚ w Nowogródku z 18 XI 1938.

[6] TKP DOK IX z 12 IX 1938.

[7] TKP DOK IX z 3 X 1938.

[8] TKP DOK IX z 24 X 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 124

[1] Meldunek kierownika Ekspozytury SRI DOK IX w Baranowiczach z 5 III 1938.

[2] Meldunek kierownika Ekspozytury SRI DOK IX w Baranowiczach [27 III 1938].

[3] Meldunek z Prużany dla Agencji Informacyjnej w Brześciu z 1 V 1938.

[4] TMK DOK IX z 21 III 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 125

- [1] Meldunek agenta Ekspozytury SRI DOK IX w Baranowiczach z 19 III 1939.
- [2] Meldunek kierownika Ekspozytury SRI DOK IX w Baranowiczach z 25 III 1939.
- [3] TKP DOK IX z 1 IV 1939.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 154

- [1] Pismo kierownika Palcówki Oficerskiej SRI DOK IX w Baranowiczach do komendanta powiatowego PP w Baranowiczach z 28 VII 1938.
- [2] Pismo kierownika Palcówki Oficerskiej SRI DOK IX w Baranowiczach do komendanta powiatowego PP w Baranowiczach z 3 VIII 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 185

- [1] Arkusz ewidencyjny Makara Bojko z 20 III 1939 [zapis z 20 III 1939].
- [2] Arkusz ewidencyjny Grzegorza Bysuka z 28 IV 1939 [zapis z 28 IV 1939].

CAW, SRI DOK IX, sygn. 198

- [1] Meldunek SRI DOK IX dowódcy OK IX [kwiecień 1939].

CAW, SRI DOK IX, sygn. 207

- [1] Zestawienie informacji o ruchu wywrotowym nr 8 WSP UWN z 16 XI 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 488

- [1] Pismo kierownika Palcówki Oficerskiej SRI DOK IX w Baranowiczach do komendanta powiatowego PP w Baranowiczach z 9 XI 1938.
- [2] Protokół przesłuchania A. Marczyka z 16 VII 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 622

- [1] Pismo WSP UWN do starostów z 13 X 1938.
- [2] Pismo WSP UWN do WB MSW z 28 XI 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 715

- [1] Raport kwartalny SRI DOK IX o akcji komunistycznej w wojsku za okres 15 IV – 15 VII 1938.
- [2] Raport kwartalny SRI DOK IX o akcji komunistycznej w wojsku za okres 15 VII – 15 X 1938.
- [3] Raport kwartalny SRI DOK IX o akcji komunistycznej w wojsku za okres 15 X 1938 – 15 I 1939.
- [4] Raport kwartalny SRI DOK IX o akcji komunistycznej w wojsku za okres 15 I 1939 – 15 VI 1939.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 874

- [1] Pismo WSP UWPol. do starostów z 18 II 1939.
- [2] Wykaz ucieczek do ZSRR i rezydentów [przed 25 II 1939].
- [3] Zestawienie osób o tendencjach prosowieckich z terenu powiatu kosowskiego [styczeń 1939 r.].
- [4] Zestawienie osób o tendencjach prosowieckich z terenu pow. łuninieckiego [styczeń 1939].
- [5] Zestawienia osób o tendencjach prosowieckich z terenu województwa poleskiego.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 911

- [1] Meldunek komendanta powiatowego PW w Kosowie Poleskim dla kierownika Okręgowego Urzędu WFiPW DOK IX z 22 VIII 1938.

[2] Nota informacyjna z 20 IX 1938.

[3] Pismo KPPP w Kobryniu z 2 XI 1938.

[4] Pismo WSP-UWPol. do starostów z 30 IX 1938.

CAW, SRI DOK IX, sygn. 922

[1] [Komunikaty z nasłuchu radiostacji sowieckich z 29–30 III 1939.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

Prokuratura Sądu Okręgowego w Wilnie

LCVA, 131/1/896

[1] k. 208–209, Raport dzienny nr 98 UŚI KWPP w Wilnie z 29 IV 1938.

[2] k. 476, Raport dzienny nr 201 UŚI KWPP w Wilnie z 5 IX 1938.

[3] k. 552, Raport dzienny nr 234 UŚI KWPP w Wilnie z 13 X 1938.

[4] k. 506, Raport dzienny nr 242 UŚI KWPP w Wilnie z 22 X 1938.

Printed sources / Źródła drukowane

Â. P-k. (1938). Návyršanaâ mižnarodnaâ prablema (Da spravy nacyânal'nyh menšascâŭ), *Šlâh Moladzi*, 19. [Я. П-к, Нявырашанаâ міжнародная праблема (Да справы нацыянальных меншасцяў), *Шлях Моладзі*, 19].

A.B. (1938). Padzel Čehaslavaččyny, *Belaruskî Front*. [A.B. Падзел Чэхаславаччыны, *Беларускі Фронт*, 10].

Â.N. (1938). Novyâ granicy i novyâ gaspadarstvy u EÛrope, *Šlâh Moladzi*, 22. [Я.Н., Новыя граніцы і новыя гаспадарствы у Эўропе, *Шлях Моладзі*, 22].

Adkul. (1938). Adkul iduê trvožnyja wiestki, *Chryścijanskaja Dumka*, 14. *Chryścijanskaja Dumka*, 1938.

j.n. (1938). Para zaniac̆ vyrzaznaje stanovišča, *Šlâh Moladzi*. [*Шлях Моладзі*], 17.

Narada. (1938). Narada СК-BNA, *Šlâh Moladzi*. [*Шлях Моладзі*], 19.

O wyraźne. (1938). O wyraźne stanowisko, *Wiadomości Białoruskie*, 9.

Šlâh Moladzi. [*Шлях Моладзі*], 1938.

Tryvožny. (1938). Tryvožny čas, *Chryścijanskaja Dumka*, 27.

V. K. (1938). Čehaclavackî garèh, *Šlâh Moladzi*, 13. [В. К. Чехацлавацкі гарэх, *Šlâh Moladzi*. [*Шлях Моладзі*], 13].

Wiadomości Białoruskie, 1938.

Z mižnarodnaga. (1938). Z mižnarodnaga palažen'na (spas'cârogî i vysnavy), *Belaruskî Front*, 10. [З міжнароднага палажэння (спасцьцярогі і выснавы), *Беларускі Фронт*, 10].

Z Polščy. (1938). Z Polščy. Adnosiny Polščy da Čehaslavaččyny, *Chryścijanskaja Dumka*, 18.

Z.B. (1938). Jašče ab novych hranicach i novyvh haspadarstvach u EÛrope, *Šlâh Moladzi*. [*Шлях Моладзі*], 24.

Studies / Opracowania

Pogorelyj A. (2021). *Sociokul'turnye faktory formirovaniâ „moral'nogo soobšestva” v presse Belarusskoj Hristianskoj Demokracji mežvoennogo perioda*. Belostok. [Погорельный А., Социкультурные факторы формирования „морального сообщества” в прессе Белорусской Христианской Демократии межвоенного периода. Белосток] (maszynopis pracy doktorskiej, w posiadaniu autora).

Przeperski, Michał. (2016). *Nieźnośny ciężar braterstwa. Konflikty polsko-czeskie w XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Voronkova, Irina. (2009). *Belarus' i vojna v Ispanii (1936–1939)*. Minsk: Belaruskaja navuka. [Воронкова Ирина, *Беларусь и война в Испании (1936–1939)*. Минск: Беларуская навука].

SUBMITTED: 2024.04.05

ACCEPTED: 2024.09.29

PUBLISHED ONLINE: 2025.01.08

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Piotr Cichoracki – Polska, Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Historyczno-Pedagogiczny, Instytut Historyczny, Zakład Historii Polski i Powszechnej XIX i XX w.; profesor; *specjalność*: historia; *zainteresowania naukowe*: dzieje Polski i Europy Środkowo-Wschodniej I połowy XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem: historii obozu piłsudczykowskiego, bezpieczeństwa wewnętrznego, stosunków narodowościowych, województw północno-wschodnich II RP.

Adres: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 49, 50-159 Wrocław, Polska

Wybrane publikacje:

1. Cichoracki, Piotr; Dufurat, Joanna; Mierzwa, Janusz. (2019). *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935)*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
2. Cichoracki, Piotr. (2014). *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*. Łomianki: LTW.
3. Cichoracki, Piotr. (2012). *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*. Łomianki: LTW.
4. Cichoracki, Piotr. (2009). *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki (1884–1957)*. Warszawa: IPN.
5. Cichoracki, Piotr. (2005). *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka.